

Michel De Certeau'nun Strateji ve Taktik Kavramları Işığında Türkiye Cumhuriyeti'nin Tek Parti Dönemi'nde Devlet ve Kürt Aşiretleri Arasındaki İlişkiler

Süleyman Sıdal¹

Özet

Bu çalışmada Michel de Certeau'nun strateji ve taktik kavramlarından hareketle Türkiye'de tek parti iktidarı (1924-1947) döneminde egemen güç olan devlet ile Kürt aşiretleri arasındaki ilişki biçimi anlaşılmaya çalışılmaktadır. Çalışma, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus-devlet inşa sürecinde merkezileşme ve modernleşme çabalarına karşı Kürt aşiretlerinin verdiği reaksiyonu incelemektedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren yıkılışı önlemek için merkezileşme politikalarının yürürlüğe konulmasıyla başlayan stratejinin medenileştirme ve Türkleştirme merkezli olduğu görülmektedir. Buna karşın aşiretlerin kendi taktiklerini üreterek bu stratejiyi kısmen veya tamamen etkisizleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin zorunlu göç, sınır denetimi, askere alma ve eğitim temel stratejilere başvurduğu görülürken Kürt aşiretlerinin zaman zaman uzlaş, işbirliğine gittiği ancak bazen isyan ettiği, askerden kaçtığı, bilgi vermekten kaçındığı, kaçakçılığa yöneldiği ve eğitim sisteminin dışında kalmaya yönelik taktiklere başvurduğu görülmektedir. Bu kapsamda çalışma üç bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde Michel de Certeau'nun strateji ve taktik kavramları ele alınacak ve teorik bir zemin oluşturulmaya gayret edilecektir. İkinci bölümde devlet ile Kürt aşiretleri arasındaki yer yer gerilimli yer yer uzlaşımli ama istikrarlı ve duruşan olmayan ilişki biçimi ya da Certeau'nun deyimi ile “güçlü ile güçsüz arasındaki bitmek bilmeyen kadim oyun” tarihsel gelişimi içerisinde özetlenmeye çalışılacaktır. Üçüncü bölümde ise ilk iki bölümden hareketle tek parti döneminde devlet ile aşiretler arasındaki ilişkiler strateji ve taktik kavramları çerçevesinde incelenecek ve bir açıklama ve

1 Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, suleyman.sidal@hbv.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-5005-3774.

yorumlama biçimi önerilecektir. Çalışmada sınırlı bir dönem ele alınmakta ve bu sınırlı dönem, askeri, siyasal ve kültürel çerçevede incelenmektedir. Bu kapsamda çalışmada dönemin sivil ve askeri kurumlarına ait raporlar ile anılar, incelemeler gibi kaynaklar kullanılmaktadır. Çalışma literatür taramasına dayalı betimleyici ve eleştirel bir anlatım benimsemektedir.

1. Giriş

İkinci Dünya Savaşı sonrasında sosyoloji disiplinde yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de *gündelik hayatın sosyolojisi* (sociology of everyday life) olmuştur. Aslında gündelik hayatın sosyolojiye konu olması yeni bir durum değildir. *Simmel, Elias, Gofman, Lefebvre, Giddens* ve *Bourdieu* gibi sosyologlar, uzun bir süredir toplumların işleyişini anlamak için gündelik hayatın önemini vurgulamaktadırlar (Kırış, 2019: 134). Ancak yaklaşım, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle Fransa ve ABD'de popüler hale gelmiştir. Dolayısıyla hem Kıta Avrupası geleneği hem de Amerikan sosyoloji geleneği içerisinde gündelik yaşam alanına ilişkin çalışmalara rastlanılmaktadır (Ertürk, 2022: 323).

Gündelik hayatın sosyolojisi, toplumları, mikro düzeyde anlamaya çalışan bir yaklaşıma sahiptir ve sıradan olan, sivil olan, tabi olan ile daha çok ilgilidir. Bu açıdan sıradanlık, egemen iktidarın, kültürün dışında kalan her şeyi ve herkesi kapsamaktadır. Gündelik yaşam, bu sıradan kişilerin varlığını sürdürdüğü, egemenle ve kendi aralarında çeşitli ilişkiler kurduğu ve egemenin kurduğu siyasal, askeri, ekonomik ve kültürel tahakküm ve disiplin biçimlerinin dışına çıktığı veya çıkmaya çalıştığı alan veya zemin olarak tanımlanabilir.

Egemen gücün iktidarına; kurduğu tahakküm ve disiplin biçimlerine odaklanan Foucault'nun yaklaşımına karşılık gündelik hayatın sosyolojisi, bu tahakküm ve disiplin biçimlerinin dışında kalanlara odaklanmaktadır. Egemenin tahakkümüne rağmen birilerinin veya bir şeylerin nasıl bu alandan kaçabildiği ve tüm disiplin yöntemlerine karşın nasıl varlığını sürdürebildiği sorusunun cevabını aramaktadır (Ertürk, 2022: 332).

Bu cevabı arayanlardan biri de Michel de Certeau'dur. İlahiyat ve tarih eğitimi alan Certeau, tarih boyunca tasarlanan ve pratiğe geçirilen her türlü kurumsal planlamadan ve örgütlenmeden kaçmayı başaranların varlığına işaret ederek, bu iktidar ve tahakküm biçimlerinde oluşan çatlaklardan ve aralıklardan bakmayı önermektedir. Yaklaşımının merkezinde toplumsal değişim veya devrim bulunmamaktadır. Aksine Certeau, ereksel (teleolojik) bir yaklaşımı doğru bulmamaktadır. Onun yerine Certeau, toplumsal ve bireysel direnişi analizinin merkezine almaktadır ve bu direniş herhangi

bir ideolojik veya tarihsel rol ya da misyon yüklememektedir (Ertürk, 2022: 324).

Certeau'ya göre egemenler ve sıradanlar arasında oldukça kadim bir hayatta kalma mücadelesi süregelmektedir. Bu kadim mücadelede egemen, devlet, mülkiyet, piyasa, ordu, eğitim kurumları gibi kapatılma/disiplin mekanlarının hâkim ve belirleyici olduğu legal ve kontrollü zeminde cisimleşen stratejiler üretirken sıradan olanlar düzenbazlık, hile, aldatma gibi davranışlarla illegal kaçış alanlarında cisimleşen taktikler ile buna direnmektedirler (Gökalp-Yılmaz, 2017: 68).

2. Kavramsal Çerçeve: Strateji ve Taktik Kavramları

Michel de Certeau'ya göre Foucault'nun *Hapishanenin Doğuşu* isimli eserinde gösterdiği gibi iktidarın mikro ölçüğe inmesi ve ağ gibi toplumu ve bireyi sarıp sarmalmasına karşın “nasıl oluyor da tüm toplum ya da bireyler iktidarın tamamen kontrolüne girmiyor” sorusu cevaplanması gereken önemli bir sorudur (Kırış, 2019: 137).

Certeau'ya göre erklerin ve kurumların oluşturduğu makro baskı düzeninin içerisinde mikro direniş odakları vardır ve bu mikro direniş odakları, kendi aralarında mikro özgürlükler alanı oluştururlar ve sıradan insanların belli biçimlerde gizli-saklı potansiyellerini harekete geçirirler. Bu potansiyelin ortaya çıkmasıyla erkler ve kurumlar, anonim kalabalıklar üzerindeki iktidarlarının gerçek sınırlarını tecrübe ederler. İspanyol sömürgeciliğinin G. Amerika yerlileri üzerindeki Hıristiyanlaştırma faaliyetleri örneğinde görüldüğü gibi yerliler bu erki kabul etmekle birlikte yerleşirerek kendi düzlemlerine çekmekte ve aslında işleterek, dönüşüme uğratmaktadırlar (Certeau, 2009: 21).

Benzer bir durumu, Arap fetihleriyle İslam dinini kabul eden Türklerin, bu yeni inanca Orta Asya'dan getirdikleri şaman inancının birçok öğesini katarak kendilerine özgü bir İslam yorumu geliştirmelerinde de görmek mümkündür. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin resmi stratejisi olan “Sünni İslam” kimliğini yayma çabasına karşılık Anadolu'daki Alevilik inancı sıradanın direniş çabasının bir ürünü olarak görülebilir (Kentel ve Deniz, 2016: 751). Benzer şekilde 1789 Fransız İhtilali sonrasında Doğu Avrupa'ya yayılan milliyetçilik fikrinin Osmanlı millet sistemi içerisinde yüzlerce yıldır yaşayan halklarda seküler milli kimliğin dini aidiyet ile birleşmesiyle sonuçlanması bu bağlamda değerlendirilebilecek tarihsel örneklerden bazılarıdır. Kentel ve Deniz'e göre aynı durumu, tek parti döneminde yaşanan Batılı seküler ve tepedenci milliyetçilik anlayışıyla karşılaşan Orta Anadolu köylüsünün

“birden çok din” ve “birden çok milliyetçilik” üretmesinde de tespit etmek mümkündür (Kentel ve Deniz, 2016: 753).

Certeau birçoklarının teklik, homojenlik gördüğü yerde mikro farklılıklar görmekte, gündelik hayat pratikleri içerisindeki insanın sessiz ve incelikli taktiklerle bir anlamda egemen düzene “sızdığını” ve usulca düzenin rasyonalitesine müdahil olduğunu ifade etmektedir (Certeau, 2009: 22).

Bu anlamda güçsüz sanıldığı kadar güçsüz değil, güçlü sanıldığı kadar güçlü değildir ve güçlü ile güçsüzün arasındaki asimetrik ilişki aslında tarihsel olarak pek değişkenlik göstermemektedir. Güçsüz, güçlü karşısında genellikle akıl oyunlarına, kurnazlıklara, zekâsına ve yaratıcılığına başvurmaktadır (Certeau, 2009: 23). Aslında güçsüzün başvurduğu taktikler, doğal bir durumun ifadesidir. Hayvanlar dünyasında da güçsüz, güçlü karşısında hayatta kalmak için benzer taktiklere başvurmaktadır. Yani egemenlik altında olanlar sanıldığı kadar pasif ve alıcı konumda değildirler. Düzenbazlık, dolap çevirme, üçkâğıtçılık da dâhil bir sürü yönteme sahiptirler ve bir şekilde yaşamlarını ve işlerini düzenler, yollarına devam ederler. Bu anlamda doğada olduğu gibi gündelik hayat bu konuda insana binlerce farklı yol sunmaktadır. İçgüdülerimiz, davranışlarımız kadar zekâmız, doğaçlama yeteneğimiz ve öğrendiğimiz tecrübeler bize bu konuda yol göstermektedir (Certeau, 2009: 44).

İspanyol sömürgecilerinin yerli kabilelerle olan ilişkisine bakıldığında boyun eğmiş gibi gözükenler, ilk bakışta yenilmiş, fethedilmiş ve tabi olmuş gibi gözükseler de onlara benimsetilmeye çalışılan farklı alımlamış, yorumlamış, kullanmış ve işlemiştir. Reddetme ya da değiştirme yoluna gitmeyerek, deyim yerindeyse sistemin veya oyunun içerisinde kalarak yapmışlardır. Çünkü egemen karşısındaki konumları, reddetmeye, dışlamaya ve ondan tamamen kurtulmaya imkân tanımamaktadır. O zaman ellerindeki tek seçenek, oyun içerisinde kalmak ve erkle oyun oynamaktan dayatılan düzenin içerisinde düzenin kendisinden kaçmak ya da uzak durmak yoluyla onu geçersizleştirmek, işlevsizleştirmek olmuştur (Certeau, 2009: 46).

Certeau'ya göre güçlü iktidarını tesis etmek, korumak veya yaygınlaştırmak için “stratejilere” başvururken güçsüz ise bu strateji karşısında ezilmemek, kendi varlığını korumak ve stratejileri başarısızlığa uğratmak veya dönüştürmek için “taktiklere” başvurmaktadır. Güçlü özellikle istatistik gibi bilimsel bilgidен faydalanırken güçsüz, halk kültürü, folkloru ve edebiyatı gündelik pratiklerden faydalanmaktadır. Bunlar, güçsüz için “eylem sanatına” kaynaklık eden repertuarı teşkil etmektedir (Certeau, 2009: 49).

Bu anlamda masallar, efsaneler, evliya, aziz veya ermiş menkıbeleri, sembolik olarak zayıfın kültürünü üretir ve yeniden üretirken aslında

sembolik olarak güçlü karşısında zayıfın başvurabileceği taktikleri gösterir ve bu taktikleri -egemenlerin tarih yazımına hâkim oldukları düşünülürse- enformel biçimde aktarmalarını ve korumalarını sağlar. Bu anlamda hem manevi bir direnç (zayıfın-iyinin bu menkıbelerde güçlüyü-kötüyü çeşitli kurnazlıklar, akıl oyunları ve çevrilen dolaplarla dize getirmesi-mağlup etmesi) sağlamakta hem de egemen söylemin şekillendirdiği tarihsel anlatıya alternatif bir tarihsel anlatı inşa etmektedir. Zayıf kendi tarihini egemen tarihe nüfuz ederek onu çeşitli şekillerde dönüştürerek kendi tarihini de onun içerisinde –belki bir dip akıntısı olarak- anlatmaktadır (Certeau, 2009: 96).

Taktik merkezsizdir. Bu açıdan durumunu değerlendirebileceği bir zeminden yoksundur. Bu nedenle kendini var edebileceği bir aidiyet de inşa edemez. Çünkü aidiyet mekâna bağımlıdır. Oysa taktik mekânsız olduğu için zamana bağımlıdır. Bu da onu sürekli hareket halinde ve teyakuzda tutmaktadır. O yüzden taktik, boşluklarda, sürekli fırsat kollamak zorunda, durumu geçici de olsa kendi lehine çevirmek için sürekli oyunda olmak mecburiyetindedir (Certeau, 2009: 59).

Buna karşılık güçlü stratejilere başvurmaktadır. Strateji, bir kurum veya mülk üzerinden cisimleşmektedir. Bu nedenle mülkiyete ve mekâna bağımlıdır. Ötekinin bilinmezliğine karşı, bilindik, korunaklı, kontrol edebildiği, sınırları çizilmiş bir bölge olarak kurgulanan mekân egemenin oyunu kurguladığı ve kurallarını koyduğu zemindir. Bu anlamda mülkiyet, mekânın zaman üzerindeki zaferi olarak aidiyeti kalıcılaştırır; egemene zamanı kontrol etme, ona hükmetme erki kazandırır. Ancak hükmetmek mekânın ötesine de geçmektedir. Mekâna hükmetme, makro planlamaları ve makro kontrol mekanizmalarını da mümkün kılar. Böylece mesafe-zaman vb. şeyler ölçülebilir hale gelir ve öngörülerde bulunmak mümkün olur. Öngörüde bulunabilmek mevcut zamanın ötesine geçmek ve zamana hükmetmek anlamına gelir (Certeau, 2009: 112).

Strateji karşısında taktik, mülksüz olması nedeniyle ötekinin mekânını kullanır. Bu yüzden oyun sahasının sahibi aynı zamanda oyunun kurallarını da belirlediği için taktik, oyunu verili kurallar dâhilinde oynamak mecburiyetindedir. Geri çekilme, toparlanma, öngörüde bulunma lüksüne sahip değildir. Ancak kendi oyununu diğerinin mekânında kurmak ve oynamak zorundadır. Çünkü hem düşmanın görüş alanı içerisinde hem de onun kurallarını belirlediği ve denetlediği mekân üzerinde hareket etmek zorundadır. Bu yüzden bütüncül projelere sahip değildir. Sadece hamle yapar ve fırsatları değerlendirir. Ancak kazanımlarını saklayabileceği bir mekân olmadığı için sürekli hareket halindedir. Ancak bu hareketlilik zaman ve mekân içerisinde gerçekleşen iniş ve çıkışlar karşısında sakin olmayı

gerektirir. Taktik, başarısını kaçak avlandığı yerlerde elde eder ve başarısını gücüne değil kurnazlığına borçludur (Certeau, 2009: 113). Bu nedenle strateji, bütünsel ve görünür olmaya çabalarırken taktik, zamansal, eklektik ve karanlıkta kalmaya çalışmaktadır (Certeau, 2009: 116).

Buna bir örnek Türk siyasal hayatından verilebilir. tek parti dönemindeki seküler modernleşme kapsamında tekke ve zaviyeler gibi dini örgütlenmeler yasaklanmış ve kapatılmıştır. Amaç kitleleri bu kurumlardan ve kişilerden uzaklaştırmak suretiyle sekülestirmek ve modernleştirmek yani disipline etmek ve ehlileştirmektir. Ancak bu kurumlar ve kişiler, ortadan kalkmamış, aksine yeraltına inerek illegal biçimde varlığını sürdürmüştür. Tarikatlar, cemaatlere dönüşerek camii gibi legal ve devletin kontrolündeki bir alanda yaşamaya devam etmiş; şeyh, derviş, zahit gibi şahsiyetler, camii imamlığı ve vaizlik gibi görevlere girerek bu faaliyetlerini camii içerisinde sürdürmüştür. Halk da bu cemaatlere maddi ve manevi destek vermek suretiyle bu seküler modernleşme stratejisine karşı kendi taktikini üretmiştir (Türkyılmaz, 2017: 11-13).

3. Tarihsel Çerçeve: Türkiye Cumhuriyeti'ne değin Devlet ve Kürt Aşiretleri arasındaki İlişkiler

Osmanlı Devleti, Kürt aşiretlerinin yoğun olduğu bölgede farklı bir siyaset biçimi izleyerek küçük aşiretleri bazı yöneticileri güçlendirerek ve destekleyerek birleştirmeye çalışmış böylece aşiretleri bir araya toplamaya çalışarak kontrol edebileceği bir yapılanma oluşturmaya gayret etmiştir. Bunu yaparken bölgedeki geleneksel liderlere diğer bölgedekilere tanınmayan bazı ayrıcalıklar tanınmış ve kendi içişlerinde daha serbest hareket ederek kendi günlük meselelerini kendi kendilerine çözmelerine izin vermiştir. Örneğin hükümdarlığın babadan oğula geçmesi gibi Osmanlı sülalesinden başkalarına tanınmayan bu hak Kürt aşiret beylerine tanınmıştır. Böylece bazı aşiretler ve onların liderleri devlet desteği ile ön plana çıkmış ve devletin göz yumması ile diğer aşiretler üzerinde baskı kurmak suretiyle birçok aşireti kendisine bağlamıştır. Bu durum bir yönüyle bölgedeki farklı yapılanmanın en aza indirilmesine olanak tanırken bir yönüyle de güçlenen beylerin bu güçlerini ve iktidarlarını merkeze borçlu olduklarını bilerek padişaha biat etmelerini sağlamıştır. Böylece devlet yereldeki liderin yönetim alanına olabildiğince az müdahale etmiş hatta bölgede has tımar ya da zeamet sahibi bile olmamış, yöneticilerden vergi ödemesini ve orduya düzenli asker yetiştirmesini bile talep etmemiştir. Sadece karşılığında kendi üstünlüğünü kabul etmesini beklemiştir (Özoğlu, 2005: 71-76).

Bu ilişki biçimi, kabaca 19. Yüzyıla kadar iktidarın merkez ile taşra arasında gevşek, karşılıklı himaye ve itaate dayalı varlığını sürdürmesine

imkân tanımıştır. Bu gevşek yapı özerk aşiretlerin merkezle uyumlu ve karşılıklı anlayışa dayalı bir iktidar ilişkisi kurmasına ve asimile olmadan kendi öz varlığını büyük ölçüde muhafaza etmesine yardımcı olmuştur. Ancak 19. Yüzyıla doğru bu yapı değişmeye başlamıştır. Devlet, bölgedeki özerk yapıya dolaylı yoldan müdahil olmaya başlamış özellikle aşiret beylerini kendisine bağımlı hale getirmek istemiştir (Özoğlu, 2005: 79).

Aşiretlerle merkez arasında özerk ilişki, Batı'dakine benzer başına buyruk feodal beylerin ortaya çıkmasına yol açmamıştır. Bunda İslam ümmetine dâhil olma ve devleti bir Müslüman devleti olarak algılamaları kadar bahsedilen gevşek ve asimilasyonist olmayan yapının verdiği görece rahatlığın payı vardır. Ancak zaman içinde gerileyen Osmanlı gücü, devletin hayatta kalma reçetesini modernleşme ve merkezileşme stratejisinde görmüştür. Böylece Osmanlı yöneticileri bölgedeki özerk yapıyı merkezileştirici politikalarla dönüştürmek yönünde adımlar atmışlardır. Örneğin 1847 yılında bölgede aynı zamanda mültezimlik yapan ve yerel yöneticileri kendi uygun gördüğü kişiler arasından seçtiren Bedirhan aşireti, Musul valisi Mehmet Paşa'nın önerisiyle farklı bir idari örgütlenme modelinin uygulanmasını ve aşiretin güç alanının bölünerek farklı yönetimlere verilmesini öngören uygulamaya isyan etmiş ve başkaldırmıştır (Özoğlu, 2005: 89). 19. Yüzyıl boyunca devlet otoritesi bölgede başka bir iktidar odağı olmaksızın bölgeyi yönetmenin ve kontrol etmenin yollarını aramıştır.

Bu ve benzeri isyanlar, ayrılıkçı talepler yerine özerk yapının muhafazasına ve bölgede giderek daha fazla hissedilen hükümet otoritesinden kaynaklanan problemlerin giderilmesine yönelik olmuştur. Bu isyanlar, Osmanlı yöneticilerinin sadakatlerinden şüphe ettikleri ve başına buyruk yaşadıkları için devletin otoritesi dışında ve tehlikeli gördükleri Kürt tebaa üzerinde baskı kurma araçlarını kullanmasına yol açmıştır. Buna karşılık Kürtlerde ise merkezkaç hareketlerin oluşmasına ve merkezi otoritenin sorgulanmasına neden olmuştur. Ancak bu isyanlar geniş çaplı bir ayrılık hareketine yol açmadığı gibi Kürt tebaa Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı boyunca Türklerle mücadele etmiştir.

II. Mahmut döneminde askeri ve siyasi gücü zayıflayan ve Doğuda Rusya ve İran'ın tehditlerine maruz kalan Osmanlı devleti geniş çaplı bir merkezileşme hareketine girişmiştir. Bölgeyi doğrudan kontrol altına almak için merkezden atanan yöneticilerin kontrolünde büyük bir eyalet oluşturmuş ve taşrada merkeze baş kaldırarak bir liderin ortaya çıkmasını engellemeye çalışmıştır. Batılılaşma ve sekülerleşme ile birlikte ilerleyen merkezileşme süreci taşrada geleneksel yapının dönüşümünden hoşlanmayan kesimlerin II. Mahmut örneğinde onu "gâvur padişah" olarak isimlendirmeleri gibi

yöneticileri “gâvurlaşmakla” ya da “dinsizlikle” suçlamalarına yol açmıştır (Bruinessen, 2010a: 268). Bu durum, özerkliği azalan ve merkeze daha bağımlı hale gelen yerel beylerden umudu kesenlerin dinsel otoriteye sahip şeyhlere, dervişlere, medrese hocalarına yönelmesine yol açmıştır. Böylece şeyhler, toplumsal etkilerini arttırarak bazı yerlerde aşiret reislerinden bile daha güçlü bir pozisyona gelmiştir (Bruinessen, 2010a: 341).

Şeyh figürü, bölgeye has bir özellik göstermektedir. Şeyhlerin dini otorite olmanın yanı sıra geleneksel bir kahraman olma özelliğine de sahip oldukları böylece Weberyen anlamda hem karizmatik hem geleneksel otoriteyi kendi şahıslarında birleştirdikleri söylenebilir. Şeyhler, aynı zamanda milliyetçi temayüllere de sahiptirler ve din bilgisini oldukları kadar iyi birer at binicisi ve silahşor olma meziyetlerine de sahiptirler (Bruinessen, 2010b: 32). Bu yüzden 1870 Şeyh Ubeydullah ve 1925 Şeyh Sait isyanını komuta etmişlerdir.

Osmanlı yöneticilerinin bölgeye yönelik şüpheci bakışı, isyanların bu nitelikleri nedeniyle devamlılık arz etmiş ve bir anlamda Osmanlıcılık siyaseti güden ve önceliği “bu devlet nasıl kurtulur” olan yöneticilerin hem sekülerleşme karşıtı tutumları hem de etnik milliyetçi eğilimleri sebebiyle tepkisini çekmiştir.

Ancak Balkanlar’da yaşanan milliyetçi isyanlar ile geride anasır-ı İslam’ın kaldığını düşünen II. Abdülhamit döneminde uygulanan İslamcılık siyaseti, bu çatışmayı geçici olarak yatıştırmıştır. II. Abdülhamit, bir yarıyla halifelik sıfatıyla bölgedeki etnik milliyetçi eğilimin önünü almaya çalışmış bir yarıyla da merkezileşme sürecini sürdürmüştür (Karpat, 2001: 321). Bu kapsamda aşiretlerin bünyesindeki silahlı güçlerin orduya katılması sağlanmış ve “Hamidiye Alayları” ismi verilen bir birlik oluşturulmuştur. Bu birlik, daha sonra 1912-1913 yıllarında Balkan Savaşları’nda görev yapmıştır. Ayrıca aşiret liderlerinden bazıları “sorun çıkarmalarını önlemek” ve daha kolay izleyebilmek amacıyla İstanbul’a nakledilmiş ayrıca aşiret reislerinin çocuklarını eğitmek ve denetlemek adına “Aşiret Mektepleri” kurulmuştur (Kutlay, 2012: 131).

1908’de İttihatçıların iktidarı ele geçirmesi ve 1909 yılında gerçekleşen isyanı (31 Mart vakası) bahane ederek II. Abdülhamit’i tahttan indirmesiyle bu strateji değişmiştir. Türkçü politika güden İttihat ve Terakki, Balkan Savaşları’nın ardından merkezileşme yönündeki çabalarını arttırmış ve Doğunun büyük ölçüde siyasal-idari yapısının dönüştürülmesine ve merkeze bağlanmasına yönelik geniş çaplı bir proje hazırlamıştır. Ancak 1913’te bir hükümet darbesiyle iktidarı tam anlamıyla ele geçirebilen İttihat Terakki yönetimi bu projeyi hayata geçirecek zamanı bulamadan kendini I. Dünya Savaşı’nın içerisinde bulmuştur (Yeğen, 1999: 72-74).

Balkanlar'da yaşanan geniş çaplı ayrılık hareketlerine, milliyetçi fikirlerin ülke içinde dolaşımına ve I. Dünya Savaşı'nda anasır-ı İslam'dan sayılan Müslüman Arapların ayrılmasına rağmen Kürtlerin böyle bir çabaya girişmediği görülmektedir. Bu duruma farklı açıklamalar (Bruinessen, 2010a: 390-413)² getirilmektedir. Kürtlerin hem Osmanlı Devleti'ni hem de Türkiye Cumhuriyeti devletini büyük ölçüde benimsedikleri ve bu yapı içerisinde özgürce yaşamlarını devam ettirebileceklerini düşündükleri söylenebilir. Bu kanaatin oluşmasında özellikle Mustafa Kemal tarafından bizzat verilmiş özerklik sözünün rolü bulunmaktadır (Yeğen, 2011: 23).

Kürtlere idari alanda ülke bütünlüğünü bozmayacak şekilde özerklik tanınacağı sözü, verilmiş samimi bir söz mü yoksa hayatta kalma savaşı veren dar bir kadronun daha fazla insanı kendi tarafına çekmek için yaptığı stratejik bir hamle mi olduğu tartışmalıdır. Sonuç itibarıyla bir işbirliği tesis edilmiştir ve bu işbirliği, Kurtuluş Savaşı boyunca sürmüş ve 1921 Anayasası hükümleri ile de hukuki temel kazanmıştır. Ancak rejim, yerleştikçe Türk ve Kürtler arasındaki işbirliği sona ermiş ve Kürtlere verilen sözler geçersizleşmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti, ulusçu, laik ve merkezi bir devlet inşa etmeye girişmiştir. Bu kapsamda öncelikle 1924 Anayasası'nda Lozan'da hakları tanınmış dini azınlıkların hakları saklı kalmak üzere ülkede Türk'ten başka ırk tanınmayacağı ifadesi yer almıştır. Bunun yanı sıra 3 Mart 1924 tarihinde şeri mahkemelerin lağvedilip eğitimin birleştirilmesi ve laikleştirilmesi (tevhid-i tedrisat) ve nihayet halifeliğin kaldırılması Kürtler açısından bir başka önemli gelişme olarak görülmüştür. Ayrıca bunlara yerel yöneticiler tarafından toplanan aşar vergisinin 1925 yılında kaldırılması ve bir anlamda aşiret liderlerinin iktisadi gücünün sınırlandırılması eklenmiştir. Cumhuriyetin hem Kürtlüğü hem de Müslümanlığı kamusal alandan uzaklaştırma çabası Kürtlerin yaşadığı bölgede tepkiyle karşılanmış ve Şeyh Sait isyanı, bahsedilen gelişmelere tepkinin bir örneği olarak ortaya çıkmıştır (Bruinessen, 2010a: 441). İsyanın bastırılmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti, ülke genelinde güvenlik önlemleri (takriri sükûn) almış ve bölgenin kontrol altına alınması için çalışma başlatmıştır. Ancak Şeyh Sait isyanı ile 1925'te başlayan Kürt

2 Bu konuda çeşitli nedenler zikredilmektedir: Kürtlerin ulus bilincine yeteri kadar sahip olmadıkları ya da devlet kurma geleneğine sahip olmadıkları için böyle bir seçeneği göze alamadıkları gibi iddialar vardır. Bunun yanı sıra II. Abdülhamit döneminden itibaren uygulanan ve Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadronun da bir süreliğine kullandığı İslamcı söylemin Kürtler nezdinde karşılık bulduğu yönünde bir açıklama mevcuttur. Kürt aşiretlerinin, Ermeni ve Rus tehlikesine karşı Türklerle işbirliği seçeneğinin daha anlamlı bulunduğu iddia edilebilir. Yine bu bağlamda Irak veya İran'daki Kürtlerle birlikte bir devlet kurma yönünde bir talebin olmaması Kürtlere yönelik "İngiliz sömürgesi olmak yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin eşit, kurucu ve özerk unsurları olmayı seçin" yönündeki yerli propagandanın etkili olduğu yönünde yorumlanabilir.

ayaklanmaları 1930 Ağrı İsyanı ve 1937 Dersim İsyanı başta olmak üzere irili ufaklı bir sürü isyanla sürmüştür. Sorunun teşhisi ve çözümü konusunda tek parti döneminde başta İsmet İnönü, Şükrü Kaya ve Celal Bayar olmak üzere dönemin üst düzey devlet yöneticileri ve asker-sivil bürokratları raporlar kaleme almışlar ve bazı çözüm önerilerinde bulunmuşlardır (Yayman, 2011).

Genel olarak raporlara bakıldığında, devletin bu bölgeye bakışının önemli ölçüde olumsuz olduğunu; sorunu büyük ölçüde “eşkıyalık, asayiş ve güvenlik” olarak kodladığını; öncelikle otoriter ve askeri çözümler önerdiğini söylemek mümkündür. Bu çözümler özellikle 1925 tarihli Şark Islahat Planı'nda görüldüğü haliyle Kürtlerin bölgeden sürülüp başka yörelere tehciri, onlara “Kürtlüklerini unutturacak ve Türklüklerini hatırlatacak” önlemlerin alınması; Kürtlerin devletin her türlü kurum kademelerinden uzak tutulması ve kapsamlı bir eğitim sürecine tabi tutularak asimile edilmesi şeklinde ortaya konulmuştur (Yayman, 2011: 78-84)³ Bu konuda olası itirazların isyanların önlenmesi için demiryolu ve karayolu inşasının tamamlanması bölgedeki asker ve polisler için tesisler yapılması, ihtişamlı hükümet binaları yapıp başta askerler olmak üzere tüm devlet görevlilerinin iyi yaşaması ve giyinmesi önerilmiştir. Hatta 1925 tarihli “Dâhiliye Vekili Cemil Uybadın Raporu”, bölgede sömürge tipi (kolonyal) bir yönetim kurulmasını, Batı bölgelerden Türklerin getirilerek buralara yerleştirilmesi ve yerel halkı devlet kurumlarından uzak tutarak Türkleşmeleri için her türlü baskı ve zorlamanın gerekliliği ifade etmiştir (Yayman, 2011: 75).

Demiryolu projeleri, askeri karakollar, yol yapımı; muktedir, otoriter ve basiretli memurların bölgeye gönderilmesi, bölge halkının silahsızlandırılması gibi güvenliğe yönelik önlemlerin yanı sıra sorun çıkaran grupların ülkenin batısına doğru nakli, yerlerine Türklerin yerleştirilmesi, Kürtçenin yasaklanması, Kürtlerle Türklerin evliliklerinin özendirilmesi, özellikle kız çocuklarının yatılı okullar vasıtasıyla eğitilmesi gibi çözümler öngörülmüştür. (Yayman, 2011: 83).

Yeğen'e göre Cumhuriyet'in kurucu kadrosu, bölgeye baktığında bir Kürt sorunu görmemiştir. Bu, bir sorunun varlığını inkardan ziyade devlet katındaki algının etnik-dinsel bir sorun yerine “geri kalmışlık sorunu” şeklinde olduğu anlamına gelmektedir. Yani bölgede ağalık, şeyhlik, aşiretler, yarı köle köylüler gibi geleneksel ve köhnemiş bir yapı bulunmaktadır ve bu yapı, yenilemeye, gelişmeye, modernleşmeye ve ilerlemeye direnmekte, büyük ölçüde dinsel-geleneksel tepkiler üretmektedir. Dolayısıyla buradaki sorun,

3 Ayrıca hem Kemalistlerin hem de Kemalizm karşıtlarının meseleye aynı pencereden baktıkları söylenebilir, Bkz. (Öztürk, 2007) ve (Karabekir, 1994).

“az gelişmişlik” problemidir. Yapılması gereken bu geri kalmış bölgenin zorla modernleştirilmesi ve medenileştirilmesidir (Yeğen, 2011: 27-33).

1930’lar boyunca CHF katında Doğu, “barbarlığın, geri kalmışlığın ve bir anlamda eski rejime dair tüm kötülüklerin; devrimin ışığının bir türlü aydınlatmayı başaramadığı karanlığın” toplandığı bir bölgeyi temsil etmiştir. Ancak “koyu bir dindarlıkla birlikte hurafelere gömülmüş” bu bölgeye dair tüm umutlar yitirilmemiştir. Eğitilebileceklerine, gelişebileceklerine ve bir gün Türk olabileceklerine dair iyimserlik bu dönemde canlı tutulmuştur. Kürtler zamanı geldiğinde ve gerekli koşulları taşıdıkları zaman Türklüğe kabul edilebilecek “Müstakbel Türk” ya da “Müstakbel Vatandaş” olarak görülmüştür (Yeğen, 2012). Bu kapsamda ulus kimliğini inşa sürecinde ortaya atılan Türk tarih tezi ve Güneş-dil teorisinde Kürtler ile Türklerin ortak atadan geldikleri, Orta Asya’dan birlikte göç ettikleri fakat Kürtlerin, İranlılarla ve Araplarla karışıp yozlaşarak özlerini kayb ettikleri ve aslen Türkçe olan dillerinin de bozulduğu yönünde bir anlatı tesis edilmiştir (Ersanlı-Behar, 1996). Böylece aslında Kürt diye bir etnik topluluğun bulunmadığı ve bu insanların aslında Türk olduğunu (dağ Türkü) ve Bedevi Arapçası gibi bozulmuş bir Türkçe (dağ Türkçesi) konuştukları iddia edilmiştir. Böylece bölgede uygulanan siyaset Türklük bilincini kaybetmiş bu topluluğu özüne döndürmek şeklinde meşrulaştırılmıştır.

Bununla birlikte Cumhuriyet’in söylemsel olarak eğitim yoluyla “medenileştirme” politikası arzu edilen sonucu vermemiştir. Bunda söylemle uygulama arasında oluşan uyumsuzluk ve dönemin koşullarında devletin mali-idari kapasitesindeki yetersizlik etkili olmuştur. Ayrıca ekonomik altyapıya ilişkin somut bir politikanın bulunmaması da önemli rol oynamıştır. Bölgedeki yerleşik toprak düzenine, ağa ve köylü ilişkisine yönelik radikal bir müdahalede bulunulmamıştır. Bunun yerine bölgede kontrolü sağlamak için bazı aşiretlerle devletin işbirliğine gittikleri görülmektedir (Yeğen, 2011: 29).

4. Örnek Olay: Tek Parti İktidarının Stratejileri ve Kürt Aşiretlerinin Taktikleri

Osmanlı’dan süregelen devlet ile Kürt aşiretleri arasındaki ilişki biçiminin büyük ölçüde Cumhuriyet’e miras kaldığını ve bunun tek parti döneminde sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Bu kapsamda Türkiye Cumhuriyeti devletinin stratejilerini ve Kürt aşiretlerinin buna karşı geliştirdikleri taktikleri, askeri, siyasi-idari ve kültürel-toplumsal açıdan irdelemek gereklidir.

Bölgede görev yapmış bir İngiliz askeri olan William Rupert Hay’ın anılarına göre Kürtlerin tamamına yakını I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordusunda askerlik yapmaktan kaçınmıştır (Hay, 2005: 79). Türkiye

Cumhuriyeti'nin verdiği bağımsızlık savaşı esnasında da bölgeden düzenli orduya katılımın son derece sınırlı kaldığı söylenilmektedir. Bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti, bölgede yaşayanların askeri güce katılması konusunda çaba sarf etmiştir. Mustafa Abdülhalik Renda 14 Eylül 1341 tarihli raporunda bu durumu “Dâhil-i esnan birçok genç meydanda görüldüğü halde kimse askere gitmiyor” (Yıldırım, 2011: 5) sözleriyle ortaya koymaktadır.

Buna karşılık aşiretlerin devlete asker sağlama konusunda pek istekli olmadıkları görülmektedir. Bölgede yaşayan nüfus ve yaş, cinsiyet, gelir durumu gibi nüfusun niteliği konusunda yeterli ve sağlıklı bilgilerin bulunmayışı sebebiyle aşiretler kendi tabiiyetleri altındaki özellikle eli silah tutabilecek, sağlıklı genç erkekleri devlete bildirmekten kaçınmış, yanlış sayı vermek suretiyle bu kişileri saklamıştır. Bunun sebebi devlete yeterince güvenmemeleri olabileceği gibi diğer aşiretlerle rekabette insan gücünü yitirmek ve bölgesel dengede güçsüzleşmek istememelerinin de payı olduğu söylenebilir. 7 Mayıs 1926 tarihli isimsiz bir raporda bu durum şöyle ortaya konulmaktadır:

“Kürtlerin nüfusu şimdiye kadar ne Türkiye’de ne İran’da ne de Rusya’da hakkiyle tesbit edilememiştir... Kürt kabileleri hususiyile takibattan kurtulmak için ne kadar hilekârlıklar yapıldığını düşünürsek... [d]oğup yaşayan, aile teşkil eden, sonra ölen birçok Kürtler vardır ki beylerden ağalardan başka bunların mevcudiyetleri hakkında hiç kimse malumat sahibi olamaz. Beyler, ağalar dahi kendisine tabi olan, vergisini veren bu insanları saklar. Kimseye söylemek, göstermek istemez” (Yıldırım, 2011: 53).

Bu sebeple devletin, 1925 yılından itibaren bölgeye çok fazla sayıda asker, sivil bürokrat, siyasetçi, üst düzey yönetici ve istihbaratçı gibi farklı kimliklere sahip kişileri yolladığı ve bunlara bölgenin başta demografik olmak üzere bir profilini çıkartmaya çalıştığı görülmektedir (Akçura, 2011).

Bu anlamda Certeau'nun dediği gibi mülkiyet aynı zamanda bilgiyi de üretir. Erk olmadan, bilgi üretimi olmaz. Erk belli bir alanı kontrol eder ve bu alanı kontrol edebilmek için bilgiye ihtiyaç duyar ve bilgi edinme yollarını üretir. Dolayısıyla bilgi erkin kaynağı değil, erk, bilgi edinmenin öncülüdür. Bilgi, erkin varlığının bir sonucudur (Certeau, 2009: 13). Devlet bu anlamda Lozan Antlaşması sonrası elde ettiği teritoryal bölgeyi sahiplenmekte ve bu mekân üzerinde iktidar tesis edebilmek adına bu mekânı bilmeye, tanımaya çalışmaktadır. Bu bağlamda devletin, mekânı sahiplenmek, tanımak, sınırlarını çizmek ve bu sınırlar içerisindeki kompozisyonu iktidarını maksimize edecek şekilde değiştirmeye ve dönüştürmeye çalıştığı bir strateji izlediğini söylemek mümkündür.

Orduya almak stratejisi, büyük ölçüde başarısız olunca savaşılabilecek kişilerin sayısını ve niteliğini belirlemek, bölgenin envanterini çıkarmak ve bu başarısızlığa sebep olan yapılanmayı kırmak için bir mücadele stratejisi izlenmiştir. Bu sebeple feodal, pre-modern bağlardan kurtarılmış vatandaş modeline dayalı modern bir ulus devlet kurmak için (Timur, 1997: 79) zorunlu göç, sınır güvenliğini ve denetimi sıkılaştırmak gibi yollara başvurdukları ifade edilebilir (Bozarlan, 2010: 70-71).

Buna karşılık Kürt aşiretlerinin askerlik yoklamasından kaçmak, verilen celp kararlarını kabul etmemek, askerleri el birliğince saklamak gibi taktiklere başvurduğu görülmektedir. 1930 yılında Aşirik, Gürk, Dağbey ve Harsi gibi bazı Kürt köylerinin celp pusulalarını kabul etmediği ve bu köylerin halkının askerlik yapmayı reddettiği bildirilmiştir (Akyürekli, 2012: 53). Askere alınmaktan kaçamayanların ise askere alındıktan sonra firar etmeye çalıştıkları ve bu fikri diğer askerler arasında da yaymaya ve böylece topluca firar etmeye çabaladıkları görülmektedir (Hallı, 2012b: 225-226). Jandarma Umum Kumandanlığına ait 1932 tarihli Dersim raporunda bu sorun üzerinde durulmaktadır:

“Dersimin tabii teşekkülâtının çok sarp olması ve devlet nüfuzunun hâkim olamaması gibi esbap dolayısıyla daha ziyade devlet hizmetinden kaçanlar ve suçlular için ilticagah olmuş bir yerdir. Böyle bir saha halkının gönüllü hizmete koşacağını kabul etmek biraz zayıf bir ihtimaldir” (Hallı, 2012a: 108).

Devletin, bölgedeki politikalarına karşı itirazı engellemek amacıyla aşiretlerdeki silahları toplamak ve bölgeyi silahsızlandırmak stratejisine başvurduğu böylece orduya karşı herhangi bir mukavemeti önlemek niyetinde olduğu görülmektedir. Buna karşı Kürt aşiretlerinin silahlarını terk etmek konusunda isteksiz olduğunu bu nedenle silahlarını saklamak, ordu birliklerinden silah ve cephane çalmak ve sınır denetimlerini çeşitli yol ve yöntemlerle aşır “kaçakçılık” marifetiyle silah elde etmek yoluna başvurdukları görülmektedir (Kahraman, 2011: 314). Genelkurmaya ait belgelerde bu durum şöyle izah edilmektedir:

“Köylü silahını vermemek için her yalana ve yemine başvurur. Köy içinde samanlık, ot, odun ve eşya arasında silah saklayan pek azdır. Çoğu köy dışında otlar ve ağaçlar arasında saklar veya gömer. Yerini ancak kendi bilir. Arama suretiyle bulmak hemen hemen mümkün değildir. Ancak kimde silah olduğunu birbirine düşman aşiretlerden veya başka kaynaklardan öğrenerek o adamın yakasını bırakmamak gerektir. İnkâr etmesine kanmamalıdır. Silahı teslim mecbur etmek için kadın ve çocukların toplanarak hükümete teslim edileceğini söylemek çok defa iyi netice verir. Sıkıştırma, yakma, kadın ve çocukları toplama işlerinden evvel

iyilikle silahını vermesi ve silahının kendisine kötülük getireceğini hoş muamele ile anlatmalı ve ondan sonra sıkı tatbik edilmelidir” (Hallı, 2012c: 245).

Tek parti döneminde devletin, ulus temelli, üniter bir yapı yaratmaya çalıştığı ve tüm bölgesel, yerel otorite odaklarını ortadan kaldırmak suretiyle mülkiyetindeki tüm mekânı merkeze, kendine bağlamaya çalıştığı söylenebilir. Bu bağlamda öncelikle üzerinde mülkiyet iddia edilen teritoryal alanın sınırlarını çizmek ve belirlenen bu sınırları ekonomik-toplumsal ve askeri olarak sınırın ötesinden ayırmak ve bu sınırların güvenliğini ve denetimini tam anlamıyla sağlamak gerekmektedir (Akçura, 2011: 113).

Tek parti iktidarının ilk yaptığı şeylerden biri aşar vergisinin kaldırılması olmuştur. Böylece yereldeki ağa, bey, aşiret reisi gibi feodal liderlerin ekonomik kaynakları kesilmek ve ekonomik olarak bölge merkeze, Ankara'ya bağlanmak istenmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde uygulanan iltizam usulünden beri buradaki aşiret liderleri devlete peşin bir miktar ödüyor ve vergiyi kendi yöntemleriyle köylüden topluyordu. Bu noktada eziyet etmekten ve gerekirse şiddete başvurmaktan çekinmiyordu:

“Merkezi hükümet güçlü olduğu yerlerde bu vergileri kendisi toplardı; merkezi hükümetin bulunmadığı yerlerde ise yerel hükümeti temsil eden ağa bu vergileri kendisi toplardı. Merkezi bir hükümetin olduğu ancak denetimin zayıf olduğu Türkler zamanında, hükümet yetkilileri ağanın toplu bir şekilde ödeme yapmasını kabul ederlerdi ancak bu meblağ... gerçek değerinden çok daha az olurdu. Ağa halktan vergileri yine kurusu kurusuna toplardı ancak hükümete daha az bir ödeme yaparak paranın geri kalanını cebine indirirdi... Ağanın bunun dışında gelirleri de vardı... Hafif suçlar için ağır para cezaları koymak, köydeki her adama belli işleri ücretsiz olarak yaptırmak... Ağanın hiçbir hukuka dayanmayan... talepleri insanlara nefes aldirmayacak kadar rahatsız edici bir hal alabiliyordu” (Edmonds, 2003: 33).

Kaçakçılık, tek parti iktidarı için ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Bu durum bir yönüyle devletin mülkiyetinde bulunan mekânı tam anlamıyla kontrol etme konusunda zaafa düştüğünü gösterirken diğer yönüyle ekonomik-kültürel alışverişin halen sürdüğünü ve bu durumun merkezle bütünleşmenin önündeki en büyük engellerden biri olduğunu ortaya koymaktadır (Yıldırım, 2011: 64). Bruinessen'a göre kaçakçılık bölgede önemli bir ekonomik faaliyet idi. Tek parti döneminde ordu ve güvenlik güçlerinin sınır kontrolü arttıkça bu geçişler zorlaşsa da rüşvetler ve işbirlikleri sayesinde komutanlarla yerli halk bir şekilde orta yolu bulmayı başarmış ve ekonomik faaliyet sürmeye devam etmiştir (Bruinessen, 2011: 22-23). Kürt aşiretlerinin izledikleri taktik geçmişten günümüze pek değişiklik göstermemiştir:

“Sınır köylülerinin bölgedeki askeri kuvvetlerle ilişkisi sorunludur çünkü geçimlerini büyük ölçüde sınır ötesine yaptıkları hayvan ticaretinden sağlıyorlardı. Jandarmanın görevi de buna engel olmaktır. Askeri kuvvetlerin sayılarının artması, hayvan sahiplerine önerilen fiyatların düşmesi “kaçakçı” çobanlara ödenen paraların ve rüşvetin artmasıyla maliyetlerin yükselmesi, satışların genel olarak düşmesi anlamına gelmektedir. Genellikle köylüler bölgedeki askeri otoriteyle sorun yaşamak istemez. Nasıl hareket edeceklerini belirlemek amacıyla, özellikle muhatap olacakları subaylarla tanışmaya özen gösterirler- yani kime rüşvet verilebilir, kim köydeki anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapabilir, kimden uzak durmak gerekir öğrenmek isterler” (Talçın-Heckmann, 2012: 29).

İkincisi ilk strateji ile yakından bağlantılı olarak bu sınırlar içerisinde kalan alanı siyaseten ve idari olarak denetlemektir. Bu denetlemenin mümkün olabilmesi için iktidarın gözetim ve denetiminden kurtarılmış bölgelerin ortadan kaldırılması gerekmiştir. Devlet erkinin yayılmasının önündeki engeller olarak görülen kurtarılmış bölgeler ve başına buyruk liderler ortadan kaldırılmak yahut etkisiz hale getirilmek istenmiştir.

Celal Bayar’ın hazırladığı 1936 tarihli rapordaki ifadeler bu stratejinin varlığını kanıtlamaktadır: “devlet bölgedeki nüfuzunu doğrudan değil ağalar ve şeyhler vasıtasıyla yürütegelmiştir. Oysa yapılması gereken doğrudan ilişki ve nüfuz oluşturmaktır. Bunun da kaynağı ordu ve jandarmadır” (Akçura, 2011: 115). Benzer şekilde İsmet İnönü tüm ülkeyi demiryolları ile örme hedefi ile ilgili sarf ettiği sözler de aynı minvaldedir: “Vatandaşlarıma eski bir asker olarak serinkanlıkla söyleyebilirim ki şimendiferlerin Sivas’a girmesiyle bu vatanın herhangi bir hududunun müdafaası bir misli kolaylaşmıştır” (Timur, 1997: 91).

Askeri mücadele genel stratejinin bir vechesidir. Her zaman askeri mücadele istenen sonucu vermemektedir. Bu sebeple siyasi stratejilere başvurmak ve Kürtleri kurtarılmış bölgelerden çıkarıp, iktidar nezdinde görünür kılmak gerekmektedir. Ayrıca aşiretler arası güç mücadelesini körükleyerek zayıflamaları amaçlanmaktadır. Tek parti döneminde askeri mücadelenin yetersiz kaldığı noktada aşiretlerle iyi ilişkiler kurulduğu, onlara madalya, makam, hediyeler ve para verildiği (Hallı, 2012b: 61) başkente davet edilip ağırlandığı görülmektedir (Karabekir, 1994: 11). Bunun yanı sıra aşiretler arasında rekabet yaratılarak birinin diğerini ezmesi için desteklendiği ve böylece aşiretlerin kendi içinde birleşip iktidara karşı bütüncül bir tehdit oluşturmasının engellenmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu strateji kısmen başarı kazandıdaysa siyasi ve idari ıslahat (reform) stratejisinin devreye sokulduğu görülmektedir. Kimin devletin yanında kimin karşısında olduğuna bakılmaksızın tüm unsurlar, ezilip temizlenmeye

çalışılmaktadır. Örneğin Dersim İsyanının lideri Seyit Rıza'nın aktardıkları bu strateji konusunda bir fikir vermektedir:

“Nasıl yenildik? Doğrusu Dersimlilerin hepsi savaşmadı. Bir kısmı savaştı. Birçoğu da devletle işbirliği yapıp milis olarak savaştı. Silahlar nasıl mı temin ediliyordu? Bir kısmı kaçakçılardan... Baskınlarda askerlerden elde ediliyordu. Ayrıca teslimat sırasında bazıları silahlarını saklamışlardı. Her aşirette devlet yanlısı olanlar çoğunluktaydı. Kırılıp kökü kazınan aşiretlerde bile” (Kabraman, 2011: 314).

1938 baharında isyan kontrol altına alındıktan sonra devlet, topyekûn bir harekâta girişmiştir. Aşiretler arasında herhangi bir ayırım gözetilmemiş, geçmişte devletle işbirliği yapıp yapmasına bakılmaksızın tüm aşiretler ortadan kaldırılmak istenmiştir. İlk hedeflerden biri, devletle işbirliği yapmış, ona istihbarat ve silahlı insan gücü sağlamış Kalan Aşireti olmuştur:

“Reisleri Şatoğlu Salman ile eşi Hatice birçok işkence ile karşılaştıktan sonra Sin köyünde kurşuna dizilmişlerdir. Kırgan aşiretinden orduya sığınanlar toplatılarak erkekler buldukları yerde kurşuna dizilmiş, kadın kız ve çocuklar samanlıklara kapatılarak ateşle yakılmışlardır. Türkler Kırganlıların yerini askeri karargâh yapmış, meydana kalan hayvanları orduya verilmiş, eşyaları yağmalanmıştır” (Kabraman, 2011: 355).

Buna karşılık Kürt aşiretlerinin hayatta kalmak için -Certeau'nun da ifade ettiği gibi- iktidarın kurallarını belirlediği oyunun içerisinde, onun denetlediği alanda ve onun önceden tasarladığı stratejilere göre taktikler ürettiği söylenebilir. Örneğin iktidarın etkisinin azaldığı dönemlerde dış destek aradıkları; ulus-ötesi ittifaklara başvurdukları görülmektedir. Kazım Karabekir de bu duruma dikkat çekmektedir:

“Düşmanlarımız büyük Ermenistan yapmaya çalışıyor. Buralarda ise en ziyade Kürt kardeşlerimiz oturmaktadır. Kürt istiklali diye çalışanlar düşmanlarımızdır. Maksatları Kürtleri bizden ayırdıktan sonra Ermenistan yapmaktır. Kürtleri mahvedeceklerdir. Bu yüzden Türk ve Kürt kardeşler bu felakete meydan vermeyiniz” (Karabekir, 1994: 10).

Kürtler, Araplarla, Ermenilerle, Çerkezlerle, Fransızlarla ve İngilizlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmış ve onlardan askeri ve maddi yardım kabul etmişlerdir. Ağrı İsyanı esnasında Ermenilerden ve SSCB'den yardım alan Kürtler dönemin koşullarına göre Almanya, İngiltere ve Rusya'dan faydalanmaya çalışmıştır (Yıldırım, 2011: 193, 201, 215). İktidarın gücünü ve etkinliğini arttırdığı dönemlerdeyse biat etmeye ya da eder gibi gözükmeğe yöneldiği; hatta kısa süreli çıkarları ölçüsünde devletle birlikte

savaşıp, lojistik ve rehberlik desteğiyle istihbarat sağlamak suretiyle işbirliği ve uzlaşma tesis ettiği ifade edilebilir:

“... yaşamlarını idame ettirmek için gerekirse hükümetle aralarını iyi tutuyorlar, sadece hükümetin prestijli oldukları dönemlerde sadakat gösteriyorlar ve kendilerine dayatılan direktifleri yerine getiriyorlardı” (Hay, 2005: 113).

Genelkurmay tarafından hazırlanıp bölgede görev yapan memurlara ve askerlere gönderilen talimatnamelerde de “rehber eşkıyalara, yerli aşiretlere güvenmeyin!” ve “gerilla taktiklerine dikkat edin!” gibi uyarıların yer aldığı görülmektedir (Hallı, 2012c: 236). Örneğin Ağrı (16-17 Eylül 1926) İsyanı esnasında isyancıları yakalamak için kullanılan Kürt kılavuzlar isyancılara muhbirlik yaparak taarruzu önceden haber vermiş ve ilk müdahalenin başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmuşlardır (Hallı, 2012b: 265). Bruinessen’a göre bölgedeki aşiretler kendi güçlerini korumak ve diğer aşiretleri zayıflatmak amacıyla hükümetle genellikle askeri konularda işbirliğine sıcak bakıyorlardı. Ancak tek seçenek değillerdi. İran da ittifak yapılabilecek seçenekler arasındaydı (Bruinessen, 2011: 20).

Bu bağlamda aşiretler, güçsüz taraf olarak hep uygun anı beklemekte, uygun an gelinceye değin tarafsız hatta devletle işbirliği yapar gibi gözükmeyi tercih etmektedir. Örneğin Şeyh Sait İsyanı esnasında isyan edilip edilmemesi konusunda karar almak için toplanan bölgedeki şeyhlerden biri olan Şeyh Alâeddin “hükümete karşı yeterince güç sahibi olunmadığını, isyan bastırıldığında birçok aile ocağının söndürüleceğini ... öne sürerek ayaklanmaya iştirak yönünde fetva vermekten” kaçınmıştır (Yüksel, 1993: 158).

Tüm bu taktiklerin de işe yaramadığı dönemlerde yani iktidarın mülkiyetindeki mekânın daraldığı ve kaçacak, saklanacak yer kalmadığında, kurnazlığa, ayak oyunlarına fırsat bırakılmadığında isyan yoluna gidilmiştir. Kürt aşiretlerinin 1925-1946 arasında irili ufaklı 20 isyana iştirak etmeleri bu yönetime sıklıkla başvurduklarını göstermektedir. Özellikle isyanların devlet baskısının aşiretler üzerinde yoğunlaştığı dönemlerde ortaya çıktığı görülmektedir (Hallı, 2012c: 226).

Genellikle küçük silahlı birlikler şeklinde örgütlenmekte, açık arazi yerine dar, sarp kayalıklarda ve ulaşılması zor dağlık, ormanlık alanlarda mevzilenmekte, pusuya düşürme, baskın yapma gibi yöntemlere başvurmaktadırlar. Genelkurmay belgelerinden 1925-1937 arası Sason bölgesinde ayaklanan eşkıyaların bölgeyi bildikleri, milis şeklinde örgütlendikleri ve vur-kaç taktiği ile mücadele ettikleri için düzenli ordu

birliklerinin zorlandığı ve ciddi kayıplar verdiği anlaşılmaktadır (Hallı, 2012c: 249):

“Eşkayanın sürekli bir müdafaa yaptığı görülmemiştir. Yaptıkları geçici direnmeyi zaman kazanmak, malını kaçırmak imkânını bulmak maksadıyla yaparlar. Arazinin tabii yapısından azami istifade ederler... Araziyi çok iyi bildiklerinden görülmesi ve çıkılması en zor yerleri tutarlar... Küçük eşkiya grupları ancak mağarada istirahat ya da konmada sıkıştırıldığı, sarılıp kaçmaları imkânsız hale geldiği zaman müdafaa yapmak zorunda kalır” (Hallı, 2012c: 242).

Ancak isyan, nihai seçenek değildir. Bu sebeple birçok kez isyan öncesi ve sonrasında devlet ile çeşitli düzeylerde çoğunlukla belli araçlar vasıtasıyla pazarlık etme yoluna başvurulduğu gözlenmektedir. Ancak pazarlık da tıpkı savaş gibi iki eşit taraf arasında gerçekleşmedikçe tam sonuç vermemekte, Kürt aşiretleri -özellikle 1925 Şeyh Said ve 1937 Dersim İsyanında açıkça görüldüğü gibi- pazarlıktan bazen sonuç elde edememektedirler. Şeyh Sait isyanı baş gösterdiğinde Dersim'deki aşiretlerin büyük bölümü merkeze sadakatlerini sunan telgraf ve mektuplar göndermiş hatta bizzat Elazığ'a giderek Cumhuriyet'e bağlılıklarını bildirmişlerdi. Seyit Rıza merkeze sadakat sunmaktan kaçınmış ancak Şeyh Sait'e destek de vermemiştir (Akyürekli, 2012: 50). Yine 1937 yılının sonbaharında Dersim İsyanı tüm hızıyla sürerken vali, isyanın öncüsü Seyit Rıza'ya bir çağrıda bulunmuş ve silahlar bırakıldığı takdirde derhal Dersim Harekatı'nın durdurulacağını, af ilan edileceğini ve oluşan tüm zararın devletçe karşılanacağını belirtmiştir. Ayrıca Seyit Rıza ile görüşme masasına oturulacağını ve karşılıklı müzakere yapılacağını eklemiştir. Üstelik Seyit Rıza'nın bölgede yaşanan sıkıntıları bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün huzuruna çıkıp ona birinci ağızdan anlatmak isteğinin de kabul edileceği söylenmiştir. Seyit Rıza bu pazarlık teklifini kabul etmiş ve teslim olmuştur. Ancak teslim olunca tutuklanmıştır (Kahraman, 2011: 329).

1925-1946 arası devletle Kürt aşiretleri arasındaki ilişkilere baktığımızda ister devletle işbirliği yapsın ister isyana katılsın tüm aşiretlerin koşullara göre hareket ettiğini ve ince bir siyaset güttüğünü; devletinse dönem dönem belli tavizler verse de son aşamada erkini yayma ve denetimini hâkim kılma stratejisini uygulamaktan vazgeçmediğini söylemek mümkündür. Bu noktada aşiretlerin kısmî kazanımlarının da Certeau'nun vurguladığı gibi herhangi bir mekâna sahip ve ait olmamanın verdiği durum sebebiyle geçici ve biriktirebilir olmaktan uzak olduğu görülmektedir.

Tek parti döneminde devletin askeri ve siyasi stratejisine ek olarak kültürel olarak iki yönlü bir strateji izlediği iddia edilebilir: Birincisi feodal ilişkilerin

ve bağların ortadan kaldırılmasını ve bölgede yaşayanların özgür vatandaşlar haline getirilmesini amaçlayan “medenileştirme” misyonudur (Akyol, 2006: 117). İkincisi buradaki Kürt, Zaza ve Alevi kompozisyonunun Türk-Sünni hale getirilmesini amaçlayan “Türkleştirme” misyonudur (Fırat, 1983: 162).

Karabekir’e göre Kürtlerin aşiret bağları koparılmalı, Kürtlük kimlikleri yerine Türk oldukları düşündürülmeli, lisan farkı Türkçe eğitimi veren okullarla, mezhep farkı ise Türklerin açacağı medreselerle giderilmelidir (Karabekir, 1994: 55). Bu kapsamda 24 Eylül 1925 tarihli Şark Islahat Planı çerçevesinde bölgede Ermenilerden kalan sahipsiz arazilere ve evlere (emval-i metruke) Türklerin yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır (Akçura, 2011: 71). “İsyan harekâtı esnasında hükümete arz-ı hizmet ve sadakat edenlerden ve hükümetle birlikte bizzat isyan aleyhinde hareket etmiş rüesanın nakilleri tehir olunması” (Akçura, 2011: 73), bölgede Türkçe harici diller kullananların cezalandırılması ve bölgede Türk ocakları ve özellikle yatılı kız mektepleri kurularak bölgedeki halkın “Kürtlüğe temessül etmemesi” (benzememesi) (Akçura, 2011: 75), özellikle Alevi Kürtlerin, Batıya göçe tabi tutulması (Bruinessen, 2011: 47)⁴, bölgedeki Ermeni mallarının kendilerine satılmaması veya kiraya verilmemesi (Akçura, 2011: 78); bölgedeki devlet kadrolarında ikinci sınıf yönetici kadroları dahil Kürtlerin istihdam edilmemesi; Kürtçe veya Ermenice olan yerleşim birimlerinin isimlerinin değiştirilmesi gibi tedbirler alınmıştır (Akçura, 2011: 79).

Bu stratejiye karşılık Kürt aşiretleriye nüfus sayımından kaçmak ya da yanlış bilgiler vermek suretiyle iktidarın kontrolündeki okullardan ve diğer resmî kurumların denetimi dışında kalmaya çalışmıştır:

“Tek parti döneminde ... özellikle Nakşibendî şeyh ve molla ailelerine yönelik jandarma baskısı, bunları iyice muhalif konuma getirdi. Bu muhalefet, devlet okullarına gitmemek, medrese ve tekkeleri açık tutmaya çalışmak, hatta T.C. nüfus hüviyet cüzdanını almamak şeklinde tezahür ediyordu. Devlet de buna karşılık bölgeyi yol, su dâhil tüm hizmetlerden mahrum bırakma yolunu seçiyordu” (Yüksel, 1993: 101).

Kürt aşiretleri böylece iktidarın Türkleştirme stratejisine karşılık olarak nüfusa kaydolmamak, ikamet yeri bildirmemek ve okula gitmemek gibi taktiklerin yanında Türkçe öğrenmemek veya evde Kürtçe konuşmak ya da değiştirilen ve Türkçeleştirilen yer isimlerine karşılık eski isimleri kullanmaya devam etmek gibi taktiklere başvuruyordu. Bu tavır, Certeau’nun belirttiği güçsüzler, güçlünün erkini zorla ya da kendi rızalarıyla çeşitli sebeplerle ve

4 Martin van Bruinessen Türkiye Cumhuriyeti’nin Alevi ve Sünni Kürt ayrımı yaptığını ve Sünni Kürtlerin de ekseriyetle devletle işbirliği içerisinde olurken Alevi Kürtlerin isyan etmeye meyilli tarafta bulunduğunu iddia etmektedir.

çeşitli nedenler adına kabul etmekle birlikte “özümstedikleri ve onları onlara dışarıdan bakarak özümseyen sistemin içinde “öteki” olarak kalabilmişlerdir” (Certeau, 2009: 107) savını somutlamaktadırlar.

İkincisi aşiretler, devletin alanına girmek ve şekilsel olarak uyum sağlamak ancak boşlukları kollamak ve boşlukları kendi çıkarları, inancı ve kimliği doğrultusunda kullanmak yoluyla iktidarı dönüştürme taktiğine de başvurmuştur. Örneğin Kürtlerin dinsel inancı, ibadet pratiklerini kendilerine özgü biçimde dönüştürdüklerini göstermekte ve Certeau'nun deyişiyle “din vasıtasıyla üzerinde kurulmak istenen baskıya direnmek yerine halk kültürünün anlatılarına, mucizelere ya da hurafelere başvurarak hâkim erkin dinsel söylemini bozmakta, karıştırmakta, heterojenleştirmekte ve dönüştürmektedir”(Certeau, 2009: 87) Batıl inançlar, hurafeler ve resmi yorum dışında kalan heterodoks yaklaşımlar vasıtasıyla, güçsüz, erkin homojen bir kimlik yaratmasına engel olmakta; tek ve geçerli inanç, kimlik veya yorum stratejisini etkisizleştirmeye çalışmaktadır:

“Kürtlerin çoğu İslamiyet'in Sünni mezhebindedir. Birkaç aşiret dışında Kürtler İslamiyet'i çok erken bir tarihte kabul ettiler ancak yeni dine çok da fazla uyum sağlayamadılar. Türkler gelinceye kadar pratikte putperesttiler. Türkler büyük politik bir önselikle onları kendine bağlamanın veya üzerlerinde politik denetim kurmanın din aracılığıyla gerçekleşebileceğini kavrayarak aralarında Müslümanlığı yaygınlaştırmak için mümkün olan her şeyi yaptılar. Bu nedenledir ki Putperestliğin izleri sarp dağlık bölgelerde hala görülebilir. Mesela bazı Kürt köylüleri oruç tutmayı reddederler ve domuz eti yerler. Yetişkin Kürtler ibadetlerini düzenli olarak yerine getirmeye özen gösterirler ve uygun zamanlarda dualarını düzenli olarak okurlar; ancak sanki bunu ahrette yargılanma korkusundan veya inancın gerekliliğinden değil de büyüklerinin zoruyla yapan bir çocuk edasıyla yaparlar. Ben Kürtlerin sık sık pozisyonlarını hiç değiştirmeden namaza ara verdiklerine ve o an onları ilgilendiren bir sohbete müdahale ettiklerine şahit olmuşumdur... Bazı Kürt aşiretleri kendi Putperest öğretilerini İslami bir cılayla kapatarak Kızılbaş ve Kakai oldular” (Hay, 2005: 47-48).

İktidarın Sünni Müslümanlığı yayma stratejisi karşısında Kürt aşiretlerinin çıkarları doğrultusunda din veya mezheplerini değiştirdikleri fakat o dini şekilsel olarak benimseyip eski inanışlarına ait örüntüleri mevcut olanın içerisinde kattıklarını iddia edilmektedir. Örneğin Gündoğan'a göre Kürtlerin ekseriyeti görünüşte Müslümanlığı kabul etse de gerçekte inançla pratik arasında bir uçurum vardır. Bölgede kadim bir din olan Zerdüştlüğün, Kürtlerin İslam pratiklerine yansıdığı, İslamiyet'teki tek tanrı, şeytan, cennet ve cehennem inancına karşın bazı Kürtlerin pratikte iki tanrı, iki melek, iki cennet gibi düalist bir inanç geliştirdikleri gözlemlenmiştir (Gündoğan, 2012).

Bu bağlamda yorumlanacak bir başka taktik, yasaklanan tekke ve medreselere gitmeye devam etmek ve buradaki yapıyı kolektif olarak finanse ederek yaşatmaktır (Bruinessen, 2011: 12). Ayrıca bölgede bulunan ve toplam nüfusa oranla azınlık teşkil eden Türkleri zaman içerisinde dil ve kültürel olarak kendilerine benzettikleri söylenebilir (Yıldırım, 2011: 4).

5. Sonuç

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı sonunda yıkılmış ve Araplar dahil birçok etnik unsur ayrılma yoluna gitmiştir. Bunun istisnası, Kürtler olmuştur. Dersimli bazı aşiretler Millî Mücadeleye destek vermiş, mebus olarak TBMM’de yer almıştır. Buna karşın 1924 yılından itibaren bölgede isyanların baş gösterdiği ve bazı aşiretlerin devletle işbirliği yaparken bazılarının isyanlara katıldığı görülmektedir. İsyandar bastırıldıktan sonra aşiretler arasında ayırım gözetilmeksizin medenileştirme ve Türkleştirme stratejisi uygulanmıştır.

Ancak 1946 sonrası tek parti döneminin sona ermesiyle birlikte birçok aşiret üyesi eski topraklarına geri dönmüş; bazıları aktif siyasete atılıp bölgelerinden milletvekili seçilip TBMM’ye girmiştir. 1925’teki isyanın lideri olarak idam edilen Şeyh Sait’in torunu Melik Fırat 1957 yılında yaşlı büyütülerek DP kadrolarından seçilip meclise girmiştir (Ay, 1994: 117). Osmanlı döneminden itibaren bölgenin önde gelen aşiretlerinden ve Kürt milliyetçiliğinin önemli figürlerinden Botan Miri Bedirhan’ın torunu, Vasıf Çınar, Atatürk döneminde Millî Eğitim Bakanlığı yapmıştır (Kahraman, 2011: 183). Demokrat Parti’nin önde gelen siyasetçilerinden ve 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra Adnan Menderes ve Hasan Polatkan ile birlikte asılan Fatin Rüştü Zorlu da Bedirhan’ın torunlarından biridir. 19. yüzyılda Kürt İsyanlarına öncülük eden Baban aşiretinden yazar Cihan Baban, Kemalizm’e bağlılığı ile tanınmaktadır ve 1980 Askeri Darbesi’nden sonra cuntanın isteğiyle Kültür Bakanlığı’na getirilmiştir. Şeyh Said’in torunlarından Ali Rıza Septioğlu Adalet Partisi ve sonra DYP milletvekilliği yaparken Mehmet Fuat Fırat önce MSP’den sonra RP ve FP’den milletvekili seçilmiştir. Sait’in torunlarından Fevzi Bilgin ve Muhyettin Aygören ise TİP içerisinde siyaset yapmayı tercih etmişlerdir.

Sistemle bütünleşenlerin yanında 1970’lerde ayrılıkçı örgütler de ortaya çıkmıştır. 1980 sonrası dönemde devlet, PKK’ya karşı terörle mücadele stratejisinde bazı aşiretlerle işbirliği yaparken bazı aşiretler PKK’ya açık ya da örtülü destek vermişlerdir. Görüldüğü gibi devlet ile Kürt aşiretleri arasındaki ilişkide devletin stratejilerine karşın Kürt aşiretleri ürettikleri taktiklerle bir şekilde varlıklarını korumayı başarmışlardır.

Kaynakça

- Akçura, Belma (2011), Devlet'in Kürt Filmi: 1925-2011 Kürt Raporları (3. bs.) İstanbul: Postiga.
- Akyol, Mustafa (2006), Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek (4. bs.) İstanbul: Doğan.
- Akyürekli, Mahmut (2012), Dersim Kürt Tedibi 1937-1938 (2.bs.) İstanbul: Kitap.
- Ay, Mehmet (1994), Bizim Güneydoğu İstanbul: Denge.
- Bozarslan, Hamit (2010), Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonundan El-Kaideye İstanbul İletişim.
- Bruinessen, Martin van (2010a), Ağa, Şeyh, Devlet (6.bs.) Çev. Sabiha Banu Yalkut, İstanbul: İletişim.
- Bruinessen, Martin van (2010b), Kürdistan Üzerine Yazılar (7.bs.) Çev. Nevzat Kıraç, İstanbul: İletişim.
- Bruinessen, Martin van (2011), Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri (9.bs.) Çev. Hakan Yurdakul, İstanbul: İletişim.
- Certeau, Michel de (2009), Gündelik Hayatın Keşfi-1: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları Çev. Lale Arslan Özcan, Ankara: Dost.
- Edmonds, Cecil John (2003), Kürtler, Türkler ve Araplar (1919-1925) Çev. Serdar Şengül, Serap Rükem Şengül, İstanbul: Avesta.
- Ersanlı-Behar, Büşra (1996), İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937) (2.bs.) İstanbul: Afa.
- Ertürk, Mustafa (2022), "Gündelik Hayat Sosyolojisinin İki Kutbunda Süreklilik: Michel De Certeau'nun Dipnotundaki Henri Lefebvre", İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, C. 41, S. 2, ss. 319-350.
- Fırat, Şerif M. (1983), Doğu İlleri ve Varto Tarihi: Etimoloji-Din-Etnografya- Dil ve Ermeni Mezalimi (5. bs.) Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Gökarp-Yılmaz, Gaye (2017), "Gündelik Hayat Sosyolojisinden Kente ve Kültüre Bakmak; Certeau'cu Bir Taktik Alanı Olarak Kent", Ergun, Cem ve Ögreci, Süleyman (Ed.), Sosyal Bilimlerde Kültür Tartışmaları İstanbul: Gece: 64-78.
- Gündoğan, Cemil (2012), "Geleneğin Değersizleşmesi: Kürt Hareketinin 1970'lerde Gelenekselle İlişkisi Üzerine". Ersanlı-Behar, Büşra ve Özdoğan, Günay Göksu (Ed.), Türkiye Siyasetinde Kürtler İstanbul: İletişim: 93-150.
- Hallı, Reşat (2012a), Cumhuriyet Gözüyle Kürt Meselesi-5 İstanbul: Kaynak.
- Hallı, Reşat (2012b), Cumhuriyet'in Gözüyle Kürt Meselesi-6 (3. bs.) İstanbul: Kaynak.

- Hallı, Reşat (2012c), Cumhuriyet'in Gözüyle Kürt Meselesi-7 (3. bs.) İstanbul: Kaynak.
- Hay, William Rupert (2005), Kürdistan'da İki Yıl (1918-1920) Çev. Fahriye Adsay, İstanbul: Avesta.
- Kahraman, Ahmet (2011), Kürt İsyancıları: Tedip ve Tenkil (3. bs.) İstanbul: Evrensel.
- Karabekir, Kazım (1994), Kürt Meselesi İstanbul: Emre.
- Karpat, H. Kemal (2001), The Politicization of Islam New York: Oxford University.
- Kentel, Ferhat, Deniz, Çağlar A. (2016), "De Certau: Operasyonlar, Strateji, Taktik ve Kent", Tarih Okulu Dergisi, C.9, S. 25, ss. 747-761.
- Kırış, Emine (2019), "Fransız Sosyolojisinde Gündelik Hayat Çalışmaları", Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, C. 5, S. 9, ss. 131-145.
- Kutlay, Naci (2012), Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci Ankara: Dipnot.
- Özoğlu, Hakan (2005), Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Kitap.
- Öztürk, Saygı (2007), İsmet Paşa'nın Kürt Raporu İstanbul: Doğan.
- Timur, Taner (1997), Türk Devrimi ve Sonrası (4. bs.) Ankara: İmge.
- Türkyılmaz, Hilmi (2017), "Türk Modernleşmesinin Arka Yüzü: Dini Grupların Gündelik Hayatta Dışa Kapalı Yapılaşması ve Taktiksel Yaklaşımı", DEÜİFD, XLV, ss. 7-40.
- Yalçın-Heckmann, Lale (2012), Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri (3. bs.), İstanbul: İletişim.
- Yayman, Hüseyin (2011), Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası, İstanbul: Doğan.
- Yeğen, Mesut (1999), Devlet Söyleminde Kürt Sorunu, İstanbul: İletişim.
- Yeğen, Mesut (2011), Son Kürt İsyanı, İstanbul: İletişim.
- Yeğen, Mesut (2012), Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler, İstanbul: İletişim.
- Yıldırım, Tuğba (2011), Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947), Ankara: Yurt.
- Yüksel, Müfid (1993), Kürdistan'da Değişim Süreci, Ankara: Sor.

